

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Тетяна ТАЇРОВА-ЯКОВЛЄВА

ІВАН МАЗЕПА

Видання друге, виправлене і доопрацьоване

Харків
«ФОЛІО»

ДО УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА

Біографію Івана Мазепи я написала у 2005 році для широко відомої серії «Жизнь замечательных людей»*. Вихід біографії Мазепи саме в цій серії (2007 р.) викликав величезний резонанс. Дехто й досі не може мені пробачити, що український гетьман став завдяки цій книзі «замечательным человеком» («визначною людиною»).

З моменту видання української версії книги минуло вісім років. Відтоді багато було зроблено в «мазепознавстві», у тому числі й сама авторка ввела в науковий обіг сотні документів і фактів. У цьому, новому виданні, я практично повністю переписала ранні роки життя Мазепи. Змінилася навіть дата народження мого героя. Багато інших подій уточнено і додано різні деталі.

Але це науково-популярна книга. Наукова — тому що в ній немає художньої вигадки або літературних перебільшень. Популярна — тому що тут немає наукової полеміки, автор викладає власну версію подій, оминаючи суперечки та розбіжності. Оскільки в новій версії книги представлено багато фактів, які практично переписують традиційне «мазепознавство», то деякі коментарі до них я даю в примітках — для тих, хто хоче дізнатися про джерела моїх знань. Всі, хто хоче краще знати наукову аргументацію автора, можуть звертатися до її наукових публікацій, посилання на які є в книзі.

Із задоволенням представляю українському читачеві мою версію біографії Івана Мазепи.

* Життя визначних людей (пер. з рос.).

ВСТУП

Іван Мазепа — поряд з Богданом Хмельницьким — мабуть, найвідоміший діяч України епохи Гетьманщини. При цьому в Росії й на заході про нього знають в основному з поем О. С. Пушкіна і Д. Байрона (боюся, що навіть багато істориків), а в Україні — з купюр гривень. Абсолютно несподівано в ХХІ столітті Мазепа перетворився на фігуру, яка стала активно використовуватися «патріотами» як у Росії, так і в Україні. При цьому обидві сторони використовують тільки примітивні шаблони «зрадник» або «герой», інших фарб, окрім білої й чорної, для Мазепа зазвичай не знаходять, у деталі й подробиці заглиблюються дуже рідко. Дивно, як політичний спек-

Іоанн Мазепа. Верховний
вождь запорозьких
козаків. *М. Бернігерот.*
Гравюра XVIII ст.

такль з анафемою, влаштований Мазепі Петром I для досягнення абсолютно певних завдань, на триста років укорінився в свідомості більшості російських істориків. Прокляття «зради» — звинувачення, яке сприймалося сучасниками лише як привід для знищення автономії України, набуло форми аксіоми й незаперечного гріха. І навпаки, дехто намагається приписати Мазепі ідеї й прагнення, такі як державність, у сучасному значенні цього слова, або євроінтеграцію, які були абсолютно неможливі у кінці XVII — на початку XVIII ст.

Історію Мазепа виривали із складного й суперечливого періоду козацьких воєн, упродовж якого всі гетьмани України, починаючи з Богдана Хмельницького, під впливом

геополітичних і внутрішніх чинників багаторазово міняли політичних союзників, і розглядали його договір з Карлом XII як щось небувале і ганебне.

Нагромадження міфів і штампів настільки щільно оточує фігуру Мазепи, що його негативно оцінювали навіть найвидатніші історики України, котрі прославили у своїх працях епоху Гетьманщини, — Микола Костомаров і Михайло Грушевський. Правда, обоє вони тільки поверхово зверталися до гетьманства Мазепи, не вивчали його серйозно й обмежувалися першим тенденційним враженням без глибокого аналізу джерел.

Парадокс полягає в тому, що навіть автори, що обезсмертили ім'я Мазепи — Байрон, Гюго, Словацький — створювали романтичний образ, дуже далекий від істини.

Проте, Іван Степанович Мазепа — особа настільки видатна й багатогранна, що для його зображення потрібна вся палітра фарб. У його житті було стільки пригод, крутих поворотів, ударів долі й незмінного заступництва фортуни, що будь-яка художня вигадка тьмяніє на цьому фоні. Природжений політик, обдарований полководець і дипломат, людина відважна, честолобна й цілеспрямована, — він був уособленням епохи українського духовного відродження й розквіту козацтва. Поет і філософ, прекрасно вихований, казково багатий, з прозорливим та іронічним розумом, він двадцять років успішно лавірував в океані політичної боротьби, залишаючись біля керма України. Як будь-яка видатна особистість, він, зрозуміло, збуджував заздрість і ненависть ворогів. Переживши безліч зрад і доносів, він практично нікому не відкривав свою душу. І лише з небагатьох творів Мазепи, що дійшли

Микола Костомаров

Пам'ятник у Коломаці (Харківська область),
на місці обрання Мазепи гетьманом України

до нас, можна вгадати таємного романтика, в серці якого кипіли ретельно приховувані пристрасті та мрії.

Саме такого, істинного, Мазепу ми постараємося витягнути з-під мішури міфології, що повиває його, і представити читачеві об'єктивний портрет, вивірені факти — які дозволять вам самим вирішувати: засуджувати або виправдовувати.

Розділ 1.

Козацька Україна. Сім'я Мазеп

Люблінська унія 1569 року, що об'єднала Велике князівство Литовське і Польщу, за яку так боролася українська шляхта¹, сподіваючись отримати доступ до західного світу і захист своїх цінностей, незабаром набатом відгукнулася в Україні. Польща — амбітна, сильна, з могутньою армією, честолюбною шляхтою, сталою культурою і власною системою цінностей, — дуже скоро дала зрозуміти, що тихі часи Великого князівства Литовського відійшли в минуле. Традиції Київської Русі, на які спиралася і які цінувала литовська аристократія, рушилися на очак. Замість руської мови — польська, замість православ'я — католицизм. Енергійно вводилося фольварочне господарство, з його жорсткою системою вичавлювання прибутків й каторжними умовами для селян. Нове адміністративне ділення — за польським зразком (воєводства, староства), нові чиновники, нова влада.

З особливою пожадливістю польська шляхта дивилася на українські землі — родючі, малонаселені, що межували з Диким полем — величезними територіями, запустілими з часів татаро-монгольського нашествя. Там була принадна перспектива для збагачення, розширення своїх володінь на шкоду інтересам місцевої еліти.

Українські князівські роди, нащадки Рюрика, виявилися нездатними протистояти цьому натиску. Почалися змішані з поляками шлюби, окатоличування. Перспектива стати елітою могутньої Речі Посполитої їх цілком влаштовувала. Абсолютно в іншому положенні була українська шляхта. Православна у своїй більшості, розчарована в наслідках Люблінської унії, вона на кожному кроці стикалася з утиском своїх прав, з насмішками і зневагою з боку польської влади,

а частенько — і з безпосереднім посяганням на свою власність. Поляки сміялися з малограмотних православних попів, з неосвічених шляхетних русинів, з відсталої армії й господарства. Найобразливіше полягало в тому, що багато що з цього було правдою. Річ Посполита кінця XVI століття була цілком сучасною європейською державою, що чванилася своєю шляхетською демократією, красувалася блискучою латинню, мала армію, що прославилася в Європі, міцними родинними зв'язками при французькому дворі й до того ж користувалася незмінною прихильністю й підтримкою римського папи.

У Ватикані вже бачили реальну перспективу розповсюдити на українські землі вплив католицької церкви, обіцяли польському королеві небесні нагороди за таку благу справу і всіляко мусували плани церковної унії. Майже відразу після Люблінської унії в Україні з'являються єзуїти, які відкривають безкоштовні школи (переважно для дітей шляхти) й активно ведуть свою пропаганду.

Українська шляхта не могла не бачити, що багато православних священників і ченців справді загрузли в лінощах,

«Люблінська унія». Ян Матейко. 1869 р.

розпусті, обжерливості та мракобіссі. Напівграмотні й незнайомі з грецькою мовою, не кажучи вже про латину, вони були дуже слабкі в богослов'ї й абсолютно не могли протистояти витонченим працям своїх католицьких опонентів. Українські шляхтичі стали все частіше віддавати в єзуїтські коледжі своїх дітей, не маючи гідної православної альтернативи й не бажаючи, щоб ті відставали в освіті порівняно зі своїми польськими однолітками. Здавалося, і тут все піде шляхом поступової втрати ідентичності та відходу від релігії предків.

На початку XVII століття в Україні друкарні були при багатьох православних братствах. Для порівняння, в Москві в цей час існували тільки дві друкарні в Кремлі, що знаходилися під суворим контролем патріарха.

Проте, абсолютно несподівано для католицької церкви й польської шляхти, ефект на українських землях вийшов протилежний. Одним із кращих учнів єзуїтських колегіумів стає майбутній лідер українського визвольного руху Богдан Хмельницький. Як відповідь на насмішки і докори в богословській безпорадності, в Україні з'являється ціла мережа православних братств, головними дійовими особами яких були українська шляхта і козацтво, що зароджувалося. Православні братства, які створювалися на гроші добровільних пожертвувань, засновували школи, відкривали друкарні, друкували книги. Перша друкарня була створена в Україні в 1573 році у Львові. Потім друкарні з'явилися в Острозі, в Києво-Печерській лаврі й інших місцях.

На Волині виникає знаменитий православний гурток Костянтина Острозького, першочерговим завданням якого стало видання Острозької Біблії на церковнослов'янській мові. Робота острозьких учених була, по суті, історико-філологічними дослідженнями богословського напрямку, спрямованою на виправлення помилок переписувачів. Вони робили текстологічні порівняння, переклади з грецької й коментарі східнохристиянської класики. В Острозі існувала й школа, в якій викладали граматику, арифметику, астрономію, геометрію,

Йов Борецький

вість збереження національної ідентичності й спосіб протистояти польсько-католицькому натиску. Традиція братств перетворювала церкву в Україні в тісну сім'ю, в якій забувалися станові відмінності, спільно вирішувалися матеріальні та інші проблеми. Існувала й традиція обрання вищого духовенства (аж до митрополита) за участю прихожан-мирян, що ще більше об'єднувало православні парафії.

Петро
Конашевич-Сагайдачний

музику, риторику й діалектику, доповнені основами поетики і філософії. Учні паралельно вивчали грецьку, латину й церковнослов'янську. Серед випускників Острозької школи були майбутні київський митрополит Йов Борецький і гетьман Петро Сагайдачний.

Кінець XVI століття стає періодом справжнього українського відродження, часом появи блискучих полемічних праць і богословських трактатів. Величезна більшість української шляхти бачила саме в православ'ї можливість збереження національної ідентичності й спосіб протистояти польсько-католицькому натиску. Традиція братств перетворювала церкву в Україні в тісну сім'ю, в якій забувалися станові відмінності, спільно вирішувалися матеріальні та інші проблеми. Існувала й традиція обрання вищого духовенства (аж до митрополита) за участю прихожан-мирян, що ще більше об'єднувало православні парафії.

Проте церковна унія 1596 року (відома, як «Берестейська»), досягнута частково завдяки підкупу ряду православних ієрархів, частково завдяки силовому тиску, поставила православну церкву на території Речі Посполитої поза законом. Відбираються церкви, монастирі, виганяються священники. Будь-який опір карається силою. Саме за цих умов стає ясно, що мирним шляхом відстояти свою

ідентичність буде неможливо. Починається епоха козацьких воєн.

Козацтво в Україні значно відрізнялося від аналогічних явищ на півдні Росії. Правда, починалося воно так само: буйні голови втікали у вільні краї в пошуках свободи, здобичі й пригод. Географічне положення України, своєрідного буфера на шляху турецько-татарської агресії в Річ Посполиту й Московську державу, ще більше сприяло швидкому зростанню козаків. Але були й відмінності. Ідеї державності не були властиві Війську Донському. А саме українське козацтво поклало основу державності під іменем Війська Запорізького або Гетьманщини. В Україні козаками частенько ставали люди родовиті, яким не подобалися порядки в Речі Посполитій, а самі козаки швидко перетворювалися на політичну опозицію, захисників православ'я і відповідно — національної ідеї.

Ще привабливішим для української шляхти стало козацтво після утворення легальних «реєстрових» полків на службі в польського короля. Така служба відкривала перспективу кар'єрного зростання «серед своїх», отримання соціальних і матеріальних пільг і позбавлення від свавілля польської влади. Поступово реєстрові, передусім їхня старшина², починають претендувати на адміністративні функції в районах, відведених їм для життя польським урядом в Україні.

Справжнім сплавом української еліти і козацтва стає прославлена Києво-Могилянська академія, перший вищий навчальний заклад у Східній Європі, що дав десятки політичних і духовних лідерів України й Росії.

Козацтво стає грізною силою, не зважати на яку в польському уряді вже не могли. Усі повстання проходять під знаком захисту православ'я і розширення пільг козацтва. На початку XVII століття козаки домагаються офіційного відновлення православ'я в Речі Посполитій, відстоюють від домагань уніатів Києво-Печерську лавру і зводять на посаду митрополита Йова Борецького, а після його смерті — Петра Могили.

Митрополит Петро Могила.
Невідомий художник. XVII ст.

Повстання Богдана Хмельницького докорінно міняє усю ситуацію в Речі Посполитій і в Східній Європі. Поляки зазнають нищівної поразки. Вся реальна влада на величезних територіях Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств переходить до рук козацької старшини. Десятки тисяч колишніх кріпаків стають вільними і поповнюють лави козацьких полків. Крим, Османська імперія, Москва, Трансільванія, Швеція й інші, зацікавлені в Східній Європі країни, розпочинають переговори з Хмельницьким.

Вже через декілька місяців повстання, військові перемоги перетворюються в нове політичне утворення — Гетьманщину. Виникає адміністративна і фінансова системи управління. Формується зовнішня політика нової держави, формується її еліта.

Іван Виговський.
Невідомий художник. XIX ст.

Роки повстання Хмельницького стають вододілом для української шляхти. Деяка її частина, налякана розмахом повстання, відхрещується від козацьких ідей і стає союзниками поляків. Але дуже багато шляхтичів усією душею приймають ідеї Гетьманщини і стають її лідерами і натхненниками. Виговські, Богун, Кричевський, Гоголь, Гуляницькі, Нечаї та інші — саме їм українська козацька держава була зобов'язана своїми успіхами в боротьбі з сильним і досвідченим

супротивником. Шляхтичі посідають у війську Хмельницького посади полковників, писарів, керують генеральною канцелярією, тобто головним органом управління Гетьманщини, виконують дипломатичні доручення.

Звичайно, шляхтою керували передусім політичні амбіції — можливість отримання реальної влади й участі в управлінні країною. Дуже багатьох із них штовхали до повсталих особисті образи на поляків (це стосується й самого Б. Хмельницького, і І. Виговського, і Івана Богуна, і багатьох інших «шляхетних козаків»), усвідомлення неможливості втілити свої таланти й честолюбство в межах польсько-католицької Речі Посполитої. З іншого боку, українська шляхта, що зробила «козацький» вибір, ставала послідовним і вірним носієм ідей Гетьманщини. На відміну від «покозачених» колишніх кріпаків, що «втрачали тільки свої ланцюги», вони за законом Речі Посполитої втрачали дуже багато, включаючи своє шляхетство, майно і право на життя: усі шляхтичі-послідовники Хмельницького оголошувалися «банитами», тобто засудженими до страти й позбавленими усіх привілеїв.

Серед тих українських шляхетських родин, які взяли найактивнішу участь у повстанні Хмельницького, була і сім'я Мазеп.

Мазепа походила з білоцерківських бояр³, які ще в 1616 р. заснували хутір над річкою Кам'яниця⁴. У 1572 р. дід Івана, Михайло Мазепа, отримав від Сигізмунда-Августа землі по р. Кам'яниці (Михайло Мазепа в цьому привілеї іменувався

Богдан Хмельницький.
Гравюра В. Гондіуса. 1651 р.

«шляхетним»)⁵ і «хутір на Кам'яниці», пізніше названий Мазепинцями⁶. Михайло Мазепа був батьком Адама Степана⁷, син якого — Іван Мазепа — і є героєм нашої розповіді.

Доля Мазеп дуже схожа з іншими православними шляхетськими родами, тими ж Хмельницькими або Виговськими. Освічені, талановиті, володіли невеликими, але міцними господарствами. Вони мали всі підстави претендувати на помітну роль у своїй країні, але у взаємодіях із польської владою постійно зіштовхувалися з несправедливістю і були не в змозі реалізувати свої можливості. Звідси — звернення до козацтва і участь у козацьких повстаннях.

Мазепа дійсно «козакували». Сучасний подіям «Літопис Самовидця» стверджував, що Мазепа «у війську значні»⁸. Іван Орновський у своєму панегірику згадував, що предки нашого героя тримали у своїх руках булаву⁹. Але Мазепа мали зв'язки і у впливових колах Речі Посполитої, причому на досить високому рівні. Про це свідчить один трагічний момент у долі Степана Мазепа. У листопаді 1637 року він був звинувачений Андрієм і Теофілою Зеленськими у вбивстві їхнього батька, шляхтича Яна Зеленського (ймовірно — під час наїзду¹⁰, звичайного явища для тих часів). Володимирський трибунал не ухвалив жодного рішення і не заарештував Мазепу (цьому сприяв його статус шляхтича). Але вже в травні 1638 року Люблінський трибунал засудив¹¹ Адама Степана до «інфамії»¹². У 1643 році Мазепі-батькові вдалося помиритися з родиною вбитого і компенсувати їм збитки. А в червні 1645 року він зумів отримати охоронний лист на шість місяців від самого короля, за підписом Єжи Оссолінського, канцлера Речі Посполитої¹³. За цей період Степан Мазепа мав «намагатися про скасування

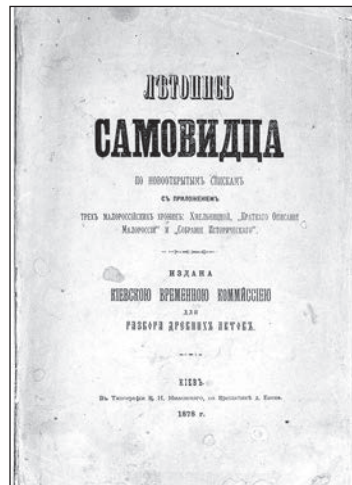
Портрет Єжи
Оссолінського. Б. Стробел.
Близько 1635 р.

на вирок Люблінського трибуналу,

оскільки з обвинувачувальною стороною він помирився і пеню сплатив». Сталося це приблизно в той самий час, коли захисту в короля домагався й інший український козакуючий шляхтич — Богдан Хмельницький. Владислав IV, як відомо, сподівався використати козаків у боротьбі зі свавільними магнатами, звідси й покровительство Мазепі в обхід рішень трибуналів.

Епізод з інфамією характеризує батька Мазепи як типового шляхтича своєї епохи, який хапається за шаблю при кожній зручній і незручній нагоді. Але при цьому енергійного і заповзятливого, вмючого досягати свого і вирішувати свої проблеми. Адам Мазепа, мабуть, був добре знайомий з військовою справою, оскільки брав участь у військових кампаніях Речі Посполитої. У привілеї короля Яна Казимира він характеризується так: «у різних ситуаціях заслужений шляхтич і жолнер, до нас і батьківщини нашої завжди схильний, вірний у багатьох військових експедиціях, досвідчений мужністю і відвагою своєю добру славу собі заробивший»¹⁴.

Ймовірно, помиритися і відкупитися від Зеленських Степану Мазепі вдалося завдяки одруженню з представницею старого білоцерківського роду Маріанною Мокієвською. Це була абсолютно непересічна жінка, добре освічена (писала польською та українською мовами) з сильним характером. Вона завжди була в курсі справ свого чоловіка, а пізніше відіграла дуже велику роль у житті сина. Майбутній гетьман пережив матір лише на рік (вона жила приблизно до 90 років). На відміну від Московської держави, де жінки вищого суспільства в більшості випадків нудилися в теремах, в Україні XVII століття вони часто відігравали помітну роль у політиці.

«Літопис Самовидця».
Титульна сторінка київського
видання 1878 року.

Зміст

До українського читача	3
Вступ	4
Розділ 1. Козацька Україна. Сім'я Мазеп	7
Розділ 2. Дитинство і юність Мазепи	18
Розділ 3. Шлях до гетьманської булави	70
Розділ 4. Початок гетьманства: Мазепа і Голіцин	113
Розділ 5. Кримський похід і переворот Нарішкіних	142
Розділ 6. На початку славних справ	155
Розділ 7. Мазепа і «народні герої» — Палій і Петрик	171
Розділ 8. Азовські походи	191
Розділ 9. Учень Мак'явеллі	206
Розділ 10. Гетьман обох берегів	237
Розділ 11. Тріумф напередодні краху	265
Розділ 12. Неприємності	282
Розділ 13. Переговори зі шведською партією	301
Розділ 14. Катастрофа	337
Висновки	363
Додаток	369
Примітки	372